

ELS NIUS DE METRALLADORS DEL PALÀNCIA DE LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA

Estel Bosó i Doménech

1. INTRODUCCIÓ

Aquest article es centra en l'estudi de dos nius de metrallador de la Guerra Civil Espanyola (1936-39) situats en la vora sud del riu Palància, en el terme municipal de Sagunt i la seua corresponent posada en valor.

2. EL CONTEXT HISTÒRIC DE LES FORTIFICACIONS

Després que l'exercit nacional aconseguira Terol, el 9 de març de 1937 decidiren iniciar l'ofensiva a Catalunya i València. Una vegada, l'exercit nacional va arribar al mediterrani en la zona de Vinaròs (el 15 d'abril 1938) decidiren dirigir-se cap a València, la capital de la República, i es va iniciar l'ofensiva del Llevant. L'objectiu va ser arribar fins Sagunt avançant per dos zones: la via costanera des de Vinaròs i per el camí interior des de Terol. El 25 de juliol de 1938 l'exercit republicà va iniciar el pla de fortificació per la defensa de València, amb una sèrie de línies defensives: la Línia XYZ o Matallana i la Immediata a València que, com una xarxa es desplegaven per el territori per impedir l'avanç dels sublevats. El 28 d'abril, els Exèrcits de Llevant i Maniobra havien de dedicar tots els batallons de fortificació què disposaven i el personal civil voluntari, a l'organització defensiva que des del cap d'Orpesa del Mar finalitzava a Iglesuela del Cid en la Província de Terol. Així mateix, s'ordenava a una Comissió desplaçada de l'Exèrcit del Centre, presidida pel Coronel Tomás Ardid Rey, a l'estudi d'una segona posició que s'anava a estendre d'est a oest per Almenara, Serra del Cid, Azuébar, Almedíjar, Jérica, Serra de Javalambre, Serra del Sabiñán, per a recolzar-se en el Túria. El 8 de maig, una instrucció per al Comandant General d'Enginyers del Grup d'Exèrcits, indicava la necessitat d'accelerar les

feines de fortificació, per la pressió de l'enemic sobre els punts vitals del dispositiu defensius dels Exèrcits de Llevant i Maniobra. El 13 de juny, el Cap de l'Estat Major del Grup d'Exèrcits, Manuel Matallana, a causa de l'entrada de l'exèrcit nacional a Castelló, organitza les feines de la línia XYZ per resguardar la regió de Sagunt. Tanmateix, el Comandament Superior de l'Exèrcit de Terra, intensificà al màxim els treballs en l'organització defensiva de la línia Almenara-Jérica-Arcos de las Salinas¹. La Línia XYZ s'iniciava des de la costa, tallava la carretera de Sagunt a Castelló, entre Almenara-La Llosa, continuava a la Vall d'Uixó i Fondegulla. Tallava la carretera de Sagunt a Terol per Viver i Jérica, continuava pel sud de Bejís a buscar la serra de Javalambre en direcció a Arcos de las Salinas fins a Santa Cruz de Moya. Les feines de protecció del territori continuaven amb la línia defensiva immediata a València i la protecció de les ciutats i viles del sector, com Sagunt i el Puig².

Sagunt i el Port de Sagunt, eren centres importants en l'època on es concentrava una gran població. Per la zona, passaven molts materials i queviures per a mantenir a les tropes republicanes. A més, amb la caiguda de Bilbao (Euskadi campanya del nord en 1937) baix les tropes nacionals, va augmentar la importància estratègica de la indústria siderúrgica del port de Sagunt (Companyia siderúrgica del Mediterrani-La Fàbrica), única que quedava lleial al ban república³. Al costat d'aquesta Fàbrica, en el Grau Vell, se situava com descriu Artur Guillem Selfa, un camp d'aviació republicà⁴ amb un camp secundari de menors dimensions, a Almardà. Per a protegir el terme i els seus habitants, la companyia Siderúrgica i els camps d'aviació, es va construir un sistema de defensa preparat per als atacs a la

¹ Arxiu General Militar d'Àvila. AGMAV, C. 343, Cp. 10, d. 1/12 / AGMAV, C. 343, Cp. 10, d.1/15 / Bosó i Doménech. Estel; Hormigos i Sánchez, Pere; Sáez Landete, Miguel; Sáez Landete, Antonio; Ferrer Beltrán, Pablo, Carles Mallench Sanz, Almenara, inici de la línia defensiva XYZ. Catàleg del Patrimoni Històric Militar de la Guerra Civil (1936-39), Revista arqueològica de la Vall d'Uxó, *Orleyl*, núm. 8, 2011 i 2ª PART, Revista arqueològica de la Vall d'Uxó, *Orleyl*, núm. 9, 2012.

² Línia de Defensa Immediata de València o Línia Puig-Los Carasoles. Aquesta zona comprenia des del mar a la Marjal d'El Puig, junt a la Pedrera, fins al Cabeç Bord a Nàquera. La defensa de campanya s'articulava en base a distints Centres de Resistència vitals, tan per a la línia Puig-Los Carasoles com per a la nomenada Defensa *Intermedia* que partia també d'El Puig. Els centres de resistència eren: *La Patà, el Calvario, Cabeç Bord, Cabeçonet, La Pedrera* i la mar.

³ Arxiu Militar d'Àvila fa referència a que "la destrucción de sus hornos o del taller de laminado, paralizaría por completo todo el régimen metalúrgico de la España leal, única fuente hoy en día que tiene para la alimentación de su industria y construcciones. Esta fábrica debería estar defendida suficientemente contra una ataque aéreo". (Girona).

⁴ Encara s'aprecia però no queden restes del lloc de manament o edificacions complementaries, en "Datos de la Guerra Civil Aérea en Sagunto Puerto Sagunto. Núm 8 de gener, 2012, per Arturo Guillem Selfa.

ciutat i el port des de diverses zones: Des de terra, amb nius de metralladors que cobrien l'entrada des del llit del riu Palància, des de la zona est fins a l'oest, en el Castell per derrocar els avions contraris i en el Cabeçolet de Montíber per vigilar el camí de pas⁵ i, una línia de trinxeres per tallar el pas terrestre. Aquestes construccions protegien el pas interior i es complementaven amb els nius construïts al llarg de la línia costanera. Aquesta línia litoral, comptava amb nius de metrallador, trinxeres per a tiradors, abrics per a les tropes i filats, per defensar-se dels atacs de l'armada naval en el port, amb una bateria de costa ubicada a Canet d'en Berenguer i altra en el Port. Durant la guerra civil, les costes valencianes es convertiren en blanc d'atacs des del mar. L'esquadra nacional comptava amb el suport de la Regia Marina Italiana i amb una plataforma a Mallorca. Els atacs es va centrar en els ports, els centres industrials i les comunicacions, que abastien a la República de queviures i armament. Aquesta situació va conduir a la construcció d'un sistema de protecció del litoral, en dos nivells: un amb missió d'impedir el desembarc de les tropes i una defensa en profunditat per protegir els ports i platges més sensibles als bombardejos. L'Estat Major Mixt de Defensa de la Costa va elaborar un informe en que se senyalaven els punts on calia actuar. A finals de l'any 1937, es va elaborar un projecte per a la construcció d'un total de 120 fortins i en març de 1938, es va aprovar l'edificació de 30 nius de doble cambra per la protecció de dos punts neuràlgics: els ports de Sagunt, de València i les seues àries d'influència i a Castelló, Jávea i Alacant.

La defensa de Sagunt i el Port, es complementava amb refugis antiaeris per a la població, construïts des dels primers bombardejos al Port en 1937. Durant el període bèl·lic, es va plantejar la necessitat de donar protecció a la població civil. Per aquest motiu, es van construir refugis antiaeris localitzats en centres públics i en edificis particulars. La Junta de Defensa Passiva, creada per el Ministeri de Defensa el 22 de juny de 1937 va ser l'organisme encarregat de la construcció de refugis antiaeris. Es va editar un fullet amb les instruccions per a la construcció d'aquests. En els quals, es detallaven les seues característiques fonamentals mitjançant croquis. Tanmateix, es troben refugis variats depenent de les característiques dels solars on es construïen. Com han estudiats Josep Manuel Palomar Abascal i Albert Forment Romero, a Sagunt hi havien refugis: en el cantó de l'antic sindicat de regs al carrer de sant Francesc, en el carrer En Jou, altres dins de coves, a l'interior d'una casa en el carrer València amb el carrer Ben Montel i en una cova

---

⁵ Inventari de Patrimoni Cultural València: fitxa tècnica del niu de Cabeçolet de Montíber, sobre el tossal nord d'entrada a la ciutat de Sagunt.

en el carrer de Vista Alegre. També pròxims a la fàbrica del Port i les cases nomenades de Menera⁶.

A pesar que, el front no va arribar a la ciutat⁷, aquesta va ser bombardejada diverses vegades. L'atac amb bombarders va ser una novetat en el camp de la guerra aèria ja que, per primera vegada l'aviació va ser utilitzada intensament en missions de bombardejos sobre la rereguarda. Les víctimes podien estar a centenars de kilòmetres dels llocs de l'enfrontament bèl·lic i ser població civil indefensa. Donat que l'aviació militar espanyola no comptava amb avions adequats, ambdós bans reberen ajuda de potències estrangeres que aportaren els seus moderns bombarders. A Sagunt, els primers atacs es produïren el 27 de març de 1937, sobre la ciutat i la companyia siderúrgica del mediterrani. Des d'aquest dia fins al 23 de març 1939, el terme va ser bombardejat de manera continuada, els objectius foren majoritàriament: la companyia siderúrgica, l'estació de tren, els camps d'aviació, els magatzems, el port, però també la platja i la ciutat. El 13 de juny de 1938, va ser un dels dies que es detonaren un major número de bombes. Dos tantes d'avions alemanys llançaren unes 400 tones de bombes sobre les platges de Casablanca i Sagunt. Els avions varen ser derrocats per les bateries antiaèries instal·lades en el castell de Sagunt. Els bombardejos ocasionaren la destrucció d'objectius estratègics militars i la de cases de la població civil a Sagunt, el Port, Canet i Casablanca⁸. L'exercit nacional es va servir en diverses ocasions dels bombarders, amb únic objectiu de desmoralitzar a la

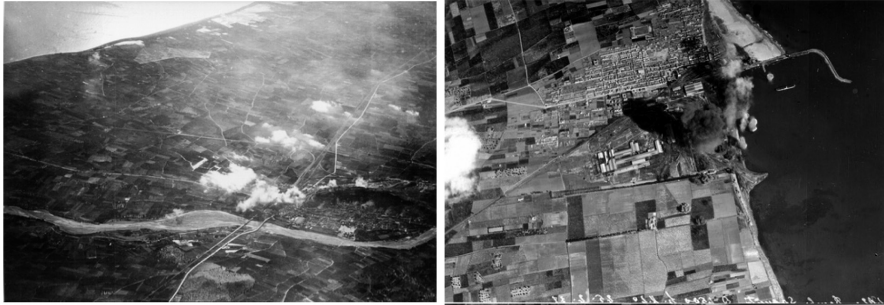
⁶ Palomar Abascal, Jose Manuel: "Dades per a l'estudi de la Guerra Civil a Sagunt. Els bombardejos de 1937-1938." Forment Romero, Albert "La Guerra Civil a Sagunt 1936-1939: tres anys de revolució social", *Braçal* núm. 5, Sagunt, 1995. Revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre.

⁷ Fins a Viver-Begis i la Vall d'Uxó-Xilxes.

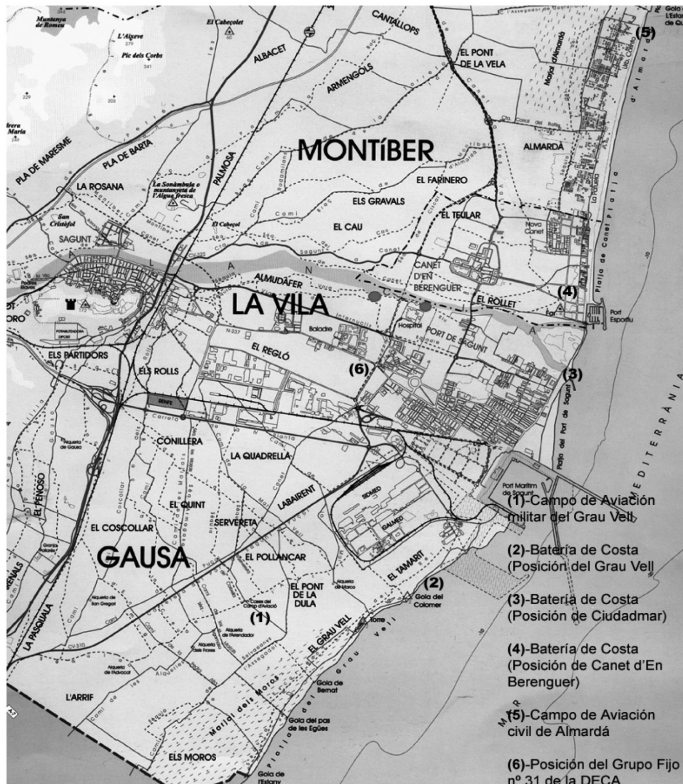
⁸ En PALOMAR: "*El gobierno republicano concedió al municipio de Sagunto, el 3 de junio de 1938, el "Distintivo al Valor", por haber soportado más de cien bombardeos. El esfuerzo productivo desarrollado por La Fábrica (casi 55.000 toneladas de acero en 1938), su importancia para la República y el precio que hubieron de pagar los trabajadores por causa de los bombardeos, serán también reconocidos por el gobierno con la emisión de una serie conmemorativa de sellos en agosto de 1938. En el transcurso de la guerra, la Compañía Siderúrgica del Mediterráneo ("La Fábrica") quedó muy mermada respecto a su capacidad anterior porque la aviación franquista destruyó el ferrocarril de Sierra Menera y parte de las instalaciones del Puerto.*"

Antonio Vera Deleito y Jorge Vera de Leito Aparici "Defensa antiaérea republicana (1936-1939), Imprenta Llogordí, Utiel, 2000// Girona Rubio, Manuel "Impacto de la Guerra Civil en la CSM", Revista *Braçal*, n° 25, Sagunto, 2002. Revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre.//Infiesta Pérez, José Luis y Coll Pujol, José, "El bombardeo del litoral mediterráneo durante la guerra civil". Alcañiz y Fresnos, S.A., Valladolid, 1998.// MEDITERRÁNEO. Periódico de Castellón. "Diferentes artículos y notas. Junio de 1938 a Abril de 1939".// web: <http://bombardeos.wordpress.com/> class="header-wrapper"Sagunt bajo las bombas Investigación sobre los bombardeos entre 1937 y 1939// www.geocities.us/sagunto1937_1938/interest.htm. *Aviacion Nacional*.// www.Aulamilitar.es

població civil perquè es rendiren. La ciutat de Sagunt junt a Dénia, Gandia i Alacant foren les més devastades amb aquest sistema al País Valencià.

Dia 22/12/1937 Bombardeers a l'Estació de Sagunt i la ciutat i, el 25-2-1938 bombarders al port de Sagunt.

Mapa de Sagunt amb les posicions dels camps d'aviació, bateries de costa, Grup Fixe núm. 31 de la DECA amb els nuis de metrallador del Palància.

3. DESCRIPCIÓ DE LES FORTIFICACIONS

A continuació, es facilita la descripció de dos nius de metrallador de característiques semblants. Es troben disposats en la mateixa línia de defensa, amb una orientació d'oest a est, a la vora sud del riu Palància, per la defensa del pas del riu cap al port de Sagunt.

FITXA 1

TIPOLOGIA: niu de metrallador

CRONOLOGIA: moderna, aprox. 1938.

COORDENADES GEOGRÀFIQUES:

LATITUD: 39° 40' 43.74" N

LONGITUD: 0° 14' 32.07 W

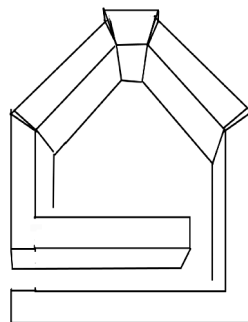
COORDENADES UTM:

HUSO: 30

X: 736517.59 m

Y: 4395745.67 m

Altitud: 15 msnm

UBICACIÓ:

El fortí se situa en la partida d'Almudàfer en el terme municipal de Sagunt, a la vora del camí vell a Canet, en la vora sud del riu Palància, a l'oest de l'hospital de Sagunt i la fàbrica de ciment. La partida ocupa una ampla extensió, situada entre la ciutat de Sagunt a l'oest, el riu Palància al nord i la partida de Sant Josep a l'est.

DESCRIPCIÓ:

Es tracta d'un fortí d'estructura pentagonal irregular (rectangular) de 480 cm d'ample per 750 cm de llarg. Està construït i excavat sobre el terreny. Es troba situat en un lloc estratègic en el lateral sud del riu Palància, de manera que queda protegit el seu accés nord per el propi llit del riu. Segueix una orientació N-S per vigilar la zona nord i la costa, per la proximitat a la platja. La forma pentagonal del fortí, s'adequa a l'espai geogràfic destacat i privilegiat, per augmentar i millorar la seua capacitat defensiva. Es disposa amb la intenció d'oferir la protecció adequada a l'atac d'un hipotètic enemic per els dos francs fronterers. No obstant no te capacitat per a albergar a molts soldats en l'interior del seu perímetre entre 2 a 4 persones. El niu està construït amb formigó amb blocs de pedres regulars de marbre blau-grisenc saguntí que

cobreixen tota la fortificació. En l'interior s'observa una barreja de formigó i pedres de la platja i de l'entorn. Els blocs de pedres de marbre destaquen en la construcció, possiblement les varen reutilitzar d'una construcció anterior pròxima. L'aprofitament d'estructures anteriors, és habitual en aquest tipus de construccions, per les dificultats i moments crítics de l'època. Els soldats havien d'acabar les fortificacions el més ràpid possible, i el fet d'utilitzar estructures anteriors, era una gran motivació al minorar les feines de recerca de materials. La construcció es troba en un regular estat de conservació, mantenint-se l'estructura del mateix, però falta el sostre. El fet de no trobar restes de pedres per el voltant o en l'interior de la fortificació ens condueix a pensar que el sostre estava compost d'una taula de fusta que camuflava l'estructura amb brosses i arbustos en la part superior. De manera que, la fortificació quedaria completament camuflada amb l'entorn, quasi imperceptible per a desenvolupar la seua funció. L'interior de la cambra es troba ple de terra, brossa i fem, cosa que impossibilita extraure les mesures d'altura de la cambra o veure, si existeix algun reste de l'època. Tanmateix, si podem obtenir l'alçada del mur exterior de 88 cm d'altura. L'estructura té forma pentagonal, amb una entrada indirecta mig excavada, al costat oest de 96 cm d'ample. L'entrada condueix per un passadís en forma de L, de 480 cm de llarg en el seu mur nord i de 238 cm de llarg en el seu mur sud i curt, amb un accés de 52 cm d'ample per entrar a la cambra. En la cambra es disposen dos troneres en forma d'embut per a arma automàtica, una orientada al nord-oest i altra al nord-est. Les troneres són obertures per a les armes, la vigilància i observació. La tronera nord-oest mesura 139 cm de llarg per 98 cm d'ample i 41 d'altura. Es troba separada de la tronera nord-est per un contrafort en forma pentagonal en el cantó nord de 62 cm d'ample per 166,5 cm de llarg. La tronera nord-est és de majors dimensions, mesura 238 cm de llarg exterior per 91 cm de llarg interior, per 100 cm d'ample i 38 cm d'altura. Aquesta forma d'embut permet un major angle de tir i la protecció dels fusellers, que hi són dins, evitant que els trits enemics els puguen ferir. Les podem trobar amb la forma convencional d'embut i d'embut invertit. Aquestes troneres estaven protegides amb taules de fusta per evitar que les bales pogueren rebotar contra el soldat que estava a l'interior. Encara queden les marques d'aquestes taules de fusta en el murs laterals. El mur orientat al sud de la construcció mesura 480 cm de llarg per 87 cm d'ample, el mur est 429 cm de llarg per 190 cm d'ample, i el mur oest de menors dimensions per l'existència de l'entrada, de 246 cm de llarg per 108 cm d'ample. L'orientació de l'entrada a l'oest indica la possible direcció a la situació d'una altra estructura fortificada, probablement amb una línia de trinxera que uniria els nius.

FOTOGRAFIES:

Troneres amb forma d'embut orientació nord-oest i nord-est.

Entrada indirecta amb passadís en forma de L s'observa el revestiment de blocs de pedra i les marques d'encofrat.

Niu de metrallador excavat des del costat oest ubicació al costat del passeig i vora el llit.

Marques laterals de la ubicació de taules de fusta en el mur de la tronera.

Revestiment exterior del niu amb blocs de pedra regulars.

FITXA 2

TIPOLOGIA: Niu de metrallador.

CRONOLOGIA: moderna, aprox. 1938.

COORDENADES GEOGRÀFIQUES:

LATITUD: 39° 40' 26.37" N

LONGITUD: 0° 13' 8.49" W

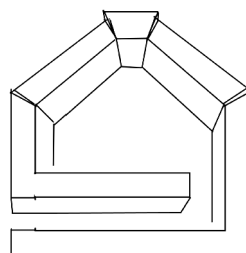
COORDENADES UTM

HUSO: 30

X: 738525.69 m

Y: 4395271.85 m

Altitud: 15 msnm

UBICACIÓ:

La fortificació se situa a la partida de Sant Josep. A l'oest es troba el pont a Canet, al sud l'Hospital i enfront a la vora nord del llit del riu Palància la basa.

DESCRIPCIÓ:

Es tracta d'un niu de metrallador d'estructura pentagonal regular, mig excavat sobre la superfície del terreny. Es troba ubicat en la partida de Sant Josep a 1,92 km a l'est de l'anterior fortificació. Manté la mateixa orientació N-S, nivell i situació, vora el llit del riu, perquè considerem que formava part de la mateixa línia de defensa. La fortificació és de menors dimensions que l'anterior, amb 369 cm d'ample per 640,2 de llarg. El material i tècnica utilitzada és l'encofrat de formigó, construcció en formigó lluit on s'observen detalls de les marques de l'encofrat. Aquest, no té blocs de pedres regulars

que cobreixen l'exterior. Els fortins excavats són més difícils de detectar, perquè queden integrats i camuflats amb l'entorn, sols detectats per el vuit de les troneres que estaven cobertes per branques i fulles per camuflar-se. El seu estat de conservació és regular, ja que no te el sostre, possiblement també de fusta, a causa de la falta de materials al voltant de la construcció. A l'interior trobem capes de terra, fem i brosses que han anat amuntonant-se al llarg del temps. Aquests elements dificulten extraure l'alçada màxima de la construcció, com a mínim mesura 100 cm d'altura. L'estructura té forma pentagonal, amb una entrada indirecta, amb orientació oest de 113 cm d'ample que no es va acabar d'excavar del tot, per tant és un niu inacabat. A través de l'entrada, s'accedeix a un corredor en forma de L de 369 cm de llarg en el seu mur sud i, 190 cm de llarg en el seu mur nord, on es troba un accés a la cambra interior de 111 cm d'ample. El mur sud del passadís disposa d'un estant d'amplada regular i amb la mateixa llargària del mur, a 53 cm d'altura de la superfície. Possiblement, l'estant es va utilitzar per a guardar material, aigua o aliments. En la cambra zona on aguaitaven els soldats, es disposen dues troneres per a metralladores amb forma d'embut. Una orientada al nord-oest i altra al nord-est. La tronera orientada al nord-oest mesura 120 cm de llarg exterior per 99 cm de llarg interior i 100 cm d'ample. Es troba separada de la tronera amb orientació nord-est, per un contrafort molt deteriorat, amb forma piramidal de 110 cm de llarg per 26 cm d'ample extern i 64 ample intern, amb una altura de 33 cm. La tronera nord-est mesura 218 cm de llarg exterior per 90 de llarg interior amb 100 cm d'ample. Es troben també, marques verticals de la disposició de taules de fusta en els murs laterals de les troneres, per la protecció dels fusellers. El niu de metrallador és de menors dimensions que l'anterior com em esmentat abans. El mur orientat al sud mesura 369 cm de llarg per 67 cm d'ample, el mur est 385 cm de llarg per 68 cm d'ample i, el mur oest 205 cm de llarg per 65 cm d'ample, més curt a causa de situar-se en aquesta zona l'accés a la construcció. Alguns d'aquests nius, guarden inscripcions gravades en els seus murs. Es possible que, quan s'efectue una neteja de la fortificació i s'extraguen els fems es vegem alguns grafitis que ens revelen informació sobre la fortificació i el moment històric. Actualment, la fortificació es troba abandonada i en desús. Encara que no han quedat restes, possiblement, aquesta estructura estaria connectada amb una línia de trinxera, probablement excavada, per les característiques del terreny, i orientada cap a la zona oest que la connectara amb l'anterior niu. A causa de la distància que separa els dos nius, possiblement, la trinxera disposaria de pous de tirador⁹ excavats al llarg del seu

---

⁹ Existeixen els pous de tirador simples, dobles i pous-observatori de major alçada.

tram. Les trinxeres permetien els desplaçaments de les tropes per diferents punts defensius sense exposar-se al foc contrari. La construcció d'aquests nius amb la probable trinxera, es nomena com una defensa en profunditat, una xarxa de trinxeres, fortificacions o refugis excavats per aprofitar el terreny escarpat, cosa que dificultava destruir-les, sols mitjançant atacs aeris. Aquestes construccions, permetien organitzar i estructurar la zona per al combat, augmentar l'acció del foc propi, la capacitat de resistència de les tropes i una major seguretat. De la mateixa manera, existirien en la zona, clots excavats per emmagatzemar provisions o qualsevol material necessari i l'accés a zones de subministre d'aigua, be d'una sèquia, be d'un aljub, ullal natural, etc., per proveir als soldats.

FOTOGRAFIES:

Niu de metrallador en el passeig davant de l'Hospital.

Estructura del niu pentagonal amb dos troneres.

Contrafort triangular de separació de les trinxeres.

Entrada indirecta amb passadís en forma de L.

Niu de metrallador des del costat nord.

4. VALORACIÓ

Els dos nius descrits es troben en un regular estat de conservació i abandonats, però amb suficient integritat estructural per poder destacar-los i crear una ruta per la seua difusió. El condicionament del llit del riu Palància amb la creació d'un passeig, la plantació d'arbres, la col·locació de tanques, etc., facilita les feines per l'elaboració de la ruta en un medi favorable. Al destacar-se aquestes restes fortificades en el passeig, se li dona un valor afegit a l'entorn paisatgístic del riu Palància.

Per aconseguir la valoració dels nius, la primera mesura a seguir és la realització del seu estudi i context històric. Seguidament, amb un arqueòleg, caldria assegurar la integritat dels elements constructius i fer una neteja de les brosses i fems, per a facilitar el seu accés als visitants. Estudiar els fems dipositats en l'interior per si es trobaren restes de l'època: com llandes antigues o bales, etc. Per a conservar aquests bens en un centre d'interpretació, que permetera el seu manteniment en bones condicions. Igualment per a què, les brosses no tornaren a créixer per el voltant dels nius o a l'interior, caldria tirar grava, que alhora, destacaria l'obra des del camí. Seguidament caldria dur a terme, la ubicació de panells explicatius amb la seua cronologia, característiques constructives i distancia entre els altres elements

fortificats, amb fotografies de les peces d'interés trobades al seu interior, si existira el cas. Es necessari el manteniment i la neteja de l'entorn per poder crear una senda apta que els unira. I també la divulgació dels bens en revistes, tríptics, xicotetes guies...

Una vegada elaborat l'estudi, la neteja i adequació de les estructures, el següent pas es aconseguir la seua protecció: Per aconseguir aquest objectiu, cal incloure les fitxes dels nius en l'Inventari de Béns Immobles de caràcter etnològic de la Conselleria de Cultura i Esports. D'acord amb la legislació Estatal vigent, que és la que segueix la Llei de Patrimoni Cultural Valencià, les fortificacions i construccions militars i civils de la Guerra Civil podrien ser protegides a partir d'una interpretació del Decret de Castells de 1949, ampliada posteriorment a fortaleses, edificis, cases amb elements fortificats, baluards i construccions defensives. Aquesta consideració, permetria declarar aquests béns immobles com BIC i comptar així amb el màxim nivell de protecció. Existeix dins de la categoria de BIC dos figures que faciliten la protecció adequada en casos d'agrupacions de béns, tant continus com dispersos. La primera d'elles es tracta de la figura de Conjunt Històric: *"És l'agrupació de béns immobles, contínua o dispersa, clarament delimitable i amb entitat cultural pròpia i independent del valor dels elements singulars que la integren"*. La segona figura que es contempla, és la de Lloc Històric que es defineix com: *"Lloc vinculat a esdeveniments del passat, tradicions populars o creacions culturals de valor històric, etnològic o antropològic"*. La definició permet un nivell d'intervenció més ampli i obliga a agrupar-los per zones, en vista de la seua dispersió geogràfica, i la possibilitat d'incorporar elements complementaris com paisatgístics o ecològics, que augmentaria l'interés i els usos.

Altra figura de protecció és la de Bé Immobile de Rellevància Local (BRL). El procediment de declaració i el règim de protecció d'aquests bens es regula en el Decret 62/2011, de 20 de maig. En aquest Decret, es defineix la figura de Bé Immobile de Rellevància Local en l'article 2 apartat 1: *"Són béns immobles de rellevància local aquells immobles que posseïxen, en l'àmbit comarcal o local, valors històrics, artístics, arquitectònics, arqueològics, paleontològics o etnològics en grau rellevant, encara que sense la singularitat pròpia dels béns declarats d'interés cultural, i així siguen declarats dins d'alguna de les categories establides en l'article següent, d'acord amb els procediments establits en el present decret"*. A més, en l'article 3 del mateix Decret, s'enumeren els diferents tipus de BRL i entre totes les possibilitats que ofereix estan els Llocs Històrics d'interés Local que els defineixen com: *"...llocs vinculats a esdeveniments o records del passat, a tradicions o a creacions culturals o de la naturalesa i a obres humanes, que posseïsquen un rellevant valor per a la memòria popular"*. La mesura suposa que, cada Ajuntament ha de sol·licitar incloure o modificar els elements a protegir dins del Catàleg Municipal de Béns i Espais

Protegits i que puguem ser reconeguts com Béns Immobles de Rellevància Local de caràcter individual.

La recuperació, protecció i difusió d'aquest Patrimoni de la Guerra Civil en el riu Palància, atorga a la zona d'un major interès, no sols paisatgístic i natural sinó històric, ampliant l'oferta de turisme cultural, social, educatiu, mediambiental de la zona i del Municipi.

